

Robert Suski

(University of Białystok, Poland)
<https://orcid.org/0000-0001-5227-2743>
 e-mail: r.suski@uwb.edu.pl

Punkt przełomu. Hatra i relacje rzymsko-perskie za panowania Aleksandra Sewera i w pierwszych latach rządów Gordiana III

Breakthrough Point. Hatra and Roman-Persian Relations at the End of the Reign of Severus Alexander and in the First Years of the Reign of Gordian III

ABSTRACT

The Sassanid overthrow of the Parthian Arsacid dynasty in the 3rd century AD opened up new opportunities for the Roman Empire to strengthen power in the east. Although in the 30s of the 3rd century the Roman army was probably stationed in Hatra (a key fortress for the reign of northern Mesopotamia), it was conquered by the Persians around 240–241 AD. Why didn't the Roman Empire take advantage of this opportunity? In this text, I want to look at the circumstances that made it so.

Key words: Hatra, Severus Alexander, Maximinus the Thracian, Persia, Shapur I

PUBLICATION INFO					
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060		
THE AUTHOR'S ADDRESS: Robert Suski, the Faculty of History and International Relations of the University of Białystok, 1 Niezależnego Zrzeszenia Studentów Square, Białystok 15-420, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Financed from the author's own funds					
SUBMITTED: 2021.06.07	ACCEPTED: 2022.05.02	PUBLISHED ONLINE: 2022.12.14			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl			

STRESZCZENIE

Prawdopodobnie w 240 lub 241 r. Persowie zdobyli Hatrę, twierdzę, która była kluczem do panowania nad Północną Mezopotamią. Prawdopodobnie w latach trzydziestych III w. rzymskie siły stacjonowały w tej twierdzy. Obalenie partyjskiej dynastii Arsakidów przez Sassanidów dało cesarstwu możliwość umocnienia swojej pozycji na wschodzie. Cesarstwo jednak nie umiało wykorzystać okresu zamętu na wschód od swojej granicy dla wzmocnienia własnej pozycji. W tym tekście chcę się przyjrzeć okolicznościom, które sprawiły, że tak się stało.

Słowa kluczowe: Hatra, Aleksander Sewer, Maksymin Trak, Persja, Szapur I

Rok 226 przyniósł olbrzymią zmianę na Bliskim Wschodzie. Ardaszir I został koronowany w Ktezyfonie na króla królów. Rządzący od ponad 400 lat partyjski ród Arsakidów został odsunięty od władzy przez nową perską dynastię Sassanidów. Przy czym początkowo mogło się wydawać, że ta zmiana stanie się korzystna dla Rzymian. Co prawda większość wielkich rodów partyjskich poparła uzurpatorów, dzięki czemu zachowały one swoją pozycję po śmierci Artabana IV w bitwie pod Hormizdjan (w 224) i Wologazesa VI (228)¹, to jednak nie wszędzie zaakceptowano zmianę panujących. Sassanidzi byli zmuszeni do twardej walki przeciw lojalistom arszakidzkim. Synowie Artabana IV schronili się w Armenii². Wrogię Sassanidom była rządzona przez Arsakidów Armenia oraz Hatra, w której sprawował władzę Sanatruk II. Tak więc istniała dla Rzymu szansa na rozbięcie wschodniego sąsiada. Cesarstwo jednak nie umiało wykorzystać okresu zamętu na wschodzie dla wzmocnienia swojej pozycji. W tym tekście chcę się przyjrzeć czynnikom, które sprawiły, że tak się stało.

Hatra była twierdzą, która wielokrotnie broniła Rzymianom dostępu do Babilonii³. Za panowania dwóch imperatorów siły cesarstwa próbo-

¹ M.J. Olbrycht, *Iran pod panowaniem dynastii Sassanidów (224–651)*, w: *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010, s. 225.

² Cassius Dio, *Historia Romana*, w: *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum romanarum quae supersunt*, wyd. U.P. Boissevain, Berlin 1895–1901 [dalej: Cas.] 80.3.3; Zonaras, *Epitome*, w: *Ioannis Zonarae Annales*, wyd. M. Pinder, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1844 [dalej: Zon.] 12.15.

³ Warunki geograficzne Hatry patrz: D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, London 1968, s. 62–63; S.R. Hauser, *Ecological Limits and Political Frontiers: the „Kingdom of Arabs” in the Eastern Jazira in the Arsacid Period*, w: *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East: Papers presented to the XLIV Rencontre Assyriologique Internationale, Venezia, 7–11 July 1997*, part II, red. L. Milano, Padova 2000, s. 187–201; M. Sommer, *Hatra. Geschichte und Kultur euner Karawanenstadt im römisch-parthischen Mesopotamien*, Mainz am Rhein 2003, s. 9–13; R. Palermo, *On the Edge of Empires North Mesopotamia During the Roman Period (2nd–4th c. CE)*, London–New York 2019, s. 66–68, 96–97; E. Foietta, *The*

wały zdobyć twierdzę. Po raz pierwszy miało to miejsce za Trajana⁴. Rzymskiej armii udało się dokonać wylomu w murach miasta, ale obrońcy nie ulegli i cesarz musiał się wycofać⁵. Nic nie słyszymy o twierdzy pod-

---

kingdom of Hatra during the second and third centuries AD: frontiers, ecological limits, settlements and landmarks, w: *Imperial Connections. Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period*, vol. 2, *Proceedings of the 5th „Broadening Horizons” Conference (Udine 5–8 June 2017)*, red. K. Gavagnin, R. Palermo, Trieste 2020, s. 299–316; E. Foietta, *New Considerations and Data regarding the North Border of the Kingdom of Hatra during the 2nd and 3rd cent. AD*, „*Thiasos*” 2020, 9, s. 153–170. Hatra a państwo Partów patrz: L. Gregoratti, *Hatra: on the West of the East*, w: *Hatra: Politics, Culture and Religion Between Parthia and Rome*, red. L. Dirven, Stuttgart 2013, s. 45–54; A. de Jong, *Hatra and the Parthian Commonwealth*, w: *Hatra*, s. 143–160; M. Gawlikowski, *The development of the city of Hatra*, w: *Hatra*, s. 73–74. Znaczenie strategiczne miasta podczas wojen rzymsko-partyjskich/perskich patrz: P. Edwell, *Rome and Persia at War: Imperial Competition and Contact, 193–363 CE*, London–New York 2021, s. 16–17; Rozwój miasta i murów Hatry patrz: E. Foietta, *The Complex System of the Fortifications of Hatra: Defence, Chronology and Secondary Functions*, „*Aram*” 2016, 28, s. 237–263. Hatra a szlaki handlowe patrz: M. Altaweel, S.R. Hauser, *Travelling via Hatra: Trade routes in the eastern Jazira according to evidence from ancient sources and modern satellite imagery*, „*Baghdader Mitteilungen*” 2004, 35, s. 57–84; B. Isaac, *Hatra against Rome and Persia: From Success to Destruction*, w: B. Isaac, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World*, Cambridge 2017, s. 354; R. Palermo, *On the Edge*, s. 103–105. Krótko o poszczególnych władcach Hatry patrz: M. Sommer, *Hatra*, s. 23–28.

⁴ Nic nie wiadomo nam o miejscu Hatry w polityce na Bliskim Wschodzie przed Trajanem. Nie wiadomo, jakie były relacje miasta z państwem Partów. Nie wiemy, czy znajdowała się w 114 r. w orbicie wpływów rzymskich. Według Kasjusza Diona Hatra zbuntowała się przeciw Rzymianom, co sugeruje, że w jakimś stopniu twierdza znalazła się pod rzymskimi wpływami. Być może termin użyty przez Kasjusza Diona oznacza jedynie, że miasto nie podporządkowało się Rzymianom. Patrz: B. Isaac, *op. cit.*, s. 345.

⁵ Cas. 68.31.1–32.1; Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*, wyd. V. Gardthausen, Stuttgart 1967 (Bibliotheca Teubneriana); J.C. Rolfe, London 1935–1940 (Loeb); J. Fontaine, Paris 1968–1999 (Les Belles Lettres). [dalej: Amm.] 25.8.5. Patrz: F.A. Lepper, *Wojna partyjska Trajana*, tłum. K. Narloch, Oświęcim 2013, s. 20–21; A. Maricq, *La province d’«Assyrie» créée par Trajan. A propos de la guerre parthique de Trajan*, „*Syria*” 1959, 36, s. 254–263; D. Oates, *Studies*, s. 71; H.J.V. Drijvers, *Hatra, Palmyra und Edessa: Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)/Rise and Decline of the Roman World*, Teil II, Band 8, *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Syrien, Palästina, Arabien)*, Berlin–New York 1977, s. 816–817; M. Gawlikowski, *The Last Kings of Edessa*, w: *Symposium Syriacum VII: Uppsala University, Department of Asian and African Languages, 11–14 August 1996*, red. R. Lavenant, Rome 1998, s. 422; M. Sommer, *Hatra*, s. 19–20; U. Hartmann, A. Luther, *Münzen des hatrenischen Herrn wrwd (Worod)*, w: *Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, red. M. Schuol, U. Hartmann, A. Luther, Stuttgart 2002, s. 161–168; J. Bennett, *Trajan. Optimus princeps. Życie i czasy*, tłum. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2017, s. 342; U. Hartmann, *Die Ziele der Orientpolitik Trajans*, w:

czas wyprawy Lucjusza Werusa⁶. Następnie Septymiusz Sewer próbował zawładnąć miastem (i to dwukrotnie) w 198/199 r. Przy pierwszej okazji doznał niepowodzenia, a jego maszyny oblężnicze uległy zniszczeniu. Cesarz ponownie przystąpił do oblężenia, ale również nie odniósł sukcesu. Kiedy w armii narastały nastroje niechętne do kontynuowania walk, po 20 dniach oblężenia cesarz wycofał się⁷. Królestwo nie podporządkowało się Sassanidom, a Ardaszirowi I nie udało się, mimo dokonania wyłomu w murze, zająć twierdzy w 229 r.⁸ Wspólny przeciwnik okazał się

Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts, Philippika 34, red. R. Rollinger, Wiesbaden 2010, s. 614; idem, *Herrscher mit geteilten Loyalitäten. Vasallenherrscher und Klientelkönige zwischen Rom und Parthien*, w: *Amici – socii – clientes? Abhängige Herrschaft im Imperium Romanum*, red. E. Baltrusch, J. Wilker, Berlin 2015, s. 328–329, 343–348; R. Palermo, *La présence du Prince en Haute-Mésopotamie: de Trajan aux Sévères*, w: *Les voyages des empereurs dans l’Orient Romain*, red. S. Lalanne, A. Hostein, Arles 2012, s. 109–113; M. Sommer: *Hatra between Rome and Iran*, w: *Hatra*, s. 33; M. Byra, *Wojna partyjska Trajana (114–117 r. n.e.). Punkt zwrotny w dziejach ekspansjonizmu rzymskiego*, Oświęcim 2019, s. 153–155; P.M. Edwell, *Rome*, s. 41–42; M. Sage, *Septimius Severus and the Roman Army*, Barnsley 2020, s. 84–87.

⁶ Spekuluje się, że Hatra mogła po wyprawie Lucjusza Werusa zaopatrzyć armię rzymską w łuczników, lub stała się niezależna zarówno od Rzymu, jak i Partów (B. Isaac, *op. cit.*, s. 347). Brak jest na to dowodów.

⁷ Cas. 76.10.1; Herodian, *Historia post Marcum Aurelium*, w: *Herodianus: Regnum post Marcum*, wyd. C.M. Lucarini, München–Leipzig 2005 [dalej: Herod.] 3.9.4–8; Amm. 25.8.5. Patrz: D. Oates, *Studies*, s. 73; H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 817–818; D.B. Campbell, *What Happened at Hatra? The Problem of the Severan Siege Operations*, w: *The Defence of the Roman and Byzantine East: proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, red. Ph. Freeman, D. Kennedy, Oxford 1986, s. 51–58; T. Kotula, *Septymiusz Sewer*, Wrocław 1987, s. 48–49; S.R. Hauser, *Hatra und das Königreich der Araber*, w: *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des internationalen Colloquiums, Eutin (27.–30. Juni 1996)*, red. J. Wiesehöfer, Stuttgart 1998, s. 494; A.R. Birley, *Septimius Severus. The African Emperor*, London–New York 1999, s. 130–131; M. Sommer, *Hatra*, s. 20–21; M.K. Gradoni, *The Parthian Campaigns of Septimius Severus: Causes, and Roles in Dynastic Legitimation*, w: *The Roman Empire during the Severan Dynasty. Case Studies in History, Art, Architecture, Economy and Literature*, red. E.C. De Sena, Piscataway 2013, s. 5–8; R. Palermo, *La présence*, s. 114–116; M. Sommer, *Hatra between*, s. 33–36; M.C.A. Macdonald et al., *Arabs and Empire before the Sixth Century*, w: *Arabs and Empires before Islam*, red. G. Fisher, Oxford 2015, s. 73–74; M. Marciak, *Sophene, Gordyene, and Adiabene, Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Leiden–Boston 2017, s. 382–391; B. Isaac, *op. cit.*, s. 436; P.M. Edwell, *Rome*, s. 46–47; M. Sommer, *Palmyra. A History*, London–New York 2018, s. 129–130; R. Palermo, *On the Edge*, s. 35–36, 99–100.

⁸ Cas. 80.3.2. Datacja oblężenia sprawia pewne problemy. Patrz: K. Maksymiuk, *The capture Ḥaṭrā in light of military and political activities of Ardašir I*, „Historia i Świat” 2017, 6, s. 91; I. Syväne, K. Maksymiuk, *The Military History of the Third Century Iran*, Siedlce 2018, s. 39; J. McHugh, *Emperor Alexander Severus. Rome’s Age of Insurrection AD 222–235*,

fundamentem sojuszu pomiędzy miastem a cesarstwem⁹. Niestety dysponujemy jedynie trzema zachowanymi inskrypcjami, które pozwalają spekulować o rzymskiej obecności w Hatrze.

Wszystkie te trzy inskrypcje (AE 1958, 238–240) zostały znalezione w 1954 r. w antecella dziewiętej świątyni w Hatrze¹⁰. To jedna z trzynastu małych świątynek znalezionych w mieście¹¹. Dwie z tych inskrypcji pochodzą z czasów Gordiana III i wystawił je rzymski oficer, a trzecia jest od nich o kilka lat starsza. Niestety zasadnicza część tej ostatniej inskrypcji uległa zniszczeniu. Zachowały się z niej jedynie: data, d(onum) d(edit) non(is) iunis, oraz nazwiska konsulów Severusa i Quintianusa¹². Tak więc na tej podstawie można powiedzieć, że inskrypcja została wystawiona 5 czerwca 235 r. Niestety z wyżej wymienionego powodu nie wiemy, kto ją wystawił¹³. Ponieważ tekst napisany jest po łacinie, prawie z całą pewnością można powiedzieć, że jego wykonanie zlecił Rzymianin. Nie wiemy, co sprowadzało go do Hatry. Powodów, dla których mówiący po łacinie przybysz trafił do miasta, mogło być wiele¹⁴. Pozostałe

---

Barnsley 2017, s. 180; B. Isaac, *op. cit.*, s. 349. Niekiedy datuje się to oblężenie na 227 r. (M. Sommer, *Hatra*, s. 22).

⁹ H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 827.

¹⁰ O tych inskrypcjach patrz: *ibidem*, s. 825–827; D. Oates, *A Note on Three Latin Inscriptions from Hatra*, „Sumer” 1955, 11, s. 39–43. A. Maricq, *Classica et Orientalia 2. Les dernières années de Hatra: l’alliance romaine*, „Syria” 1957, 34, s. 288–296. Świątynia powstała prawdopodobnie w II w. Patrz: B. Aggoula, *Inventaire des inscriptions hatréennes*, Paris 1991, s. 47–48; K. Jakubiak, *The Last Days of Hatra: The Story Behind the City’s Downfall, Ad Fines Imperii Romani*, w: *Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis disciplinique dedicata*, red. A. Tomas, Warszawa 2015, s. 470–471. O świątyni patrz: M. Gawlikowski, *Fortress Hatra New Evidence on Ramparts and Their History*, „Mesopotamia” 1994, 29, s. 147–184; K. Jakubiak, *A note on the inscriptions and architectural decorations from the small temples in Hatra*, w: *Hatra*, s. 99. Nie znamy wielu inskrypcji z Hatry, raptem 335 tekstów napisanych w języku aramejskim (H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 813–814). W Hatrze i Assurze odnaleziono około 500 aramejskich inskrypcji (S.R. Hauser, *Arsacids (Parthians)*, w: *The Oxford Handbook of ancient Iran*, D.T. Potts, New York–Oxford 2013, s. 729).

¹¹ M. Sommer, *Palmyra and Hatra: „Civic” and „Tribal”: Institutions at the Near Eastern Steppe Frontier*, w: *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, red. E.S. Gruen, Stuttgart 2005, s. 290.

¹² AE 1958. 238 „d(onum) d(edit) non(is) iunis Severo et Quintiano co(n)s(ulibus)”.

¹³ S. Mazzarino sformułował hipotezę, że mógł nim być Petronius Quintianus, czyli zamawiający dwie kolejne inskrypcje łacińskie w Hatrze (S. Mazzarino, *La tradizione suite guerre tra Shābuhr I e l’impero romano: «prospettiva» e «deformazione storica»*, „Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1971, 19, s. 65). Nie da się tego udowodnić.

¹⁴ K. Mosig-Walburg zwraca uwagę, że należy w tej materii zachować jednak sceptycyzm. Miasto było ośrodkiem religijnym i trybun wojskowy mógł znaleźć się w nim z tego właśnie powodu (K. Mosig-Walburg, *Römer und Perser Vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n.*

dwie inskrypcje z czasów Gordiana III mogą sugerować, że anonimowy dla nas wystawca mógł być związany z rzymską armią. Znamy jedynie trzy inskrypcje łacińskie z Hatry, wszystkie powstały w ciągu kilku lat (maksymalnie pięciu), oraz znaleziono je w tym samym miejscu¹⁵. Nie da się też ukryć, że łacina na wschodzie cesarstwa była używana głównie w dwóch kontekstach: w kolonii w Berytusie oraz wojsku¹⁶. Tak więc najprawdopodobniej należy wiązać tę inskrypcję z rzymską obecnością militarną w mieście.

Gdyby wystawca tej inskrypcji związany był z armią, to pozostaje pytanie, czy jego obecność w mieście mogła być efektem stacjonowania w nim rzymskiego garnizonu¹⁷. Jest to oczywiście domysł, ale wydaje się prawdopodobny. O czym będę pisał dalej, istnieją przesłanki dotyczące obecności rzymskich żołnierzy w Hatrze podczas jej upadku. Gdyby tak było, to można zastanowić się, kiedy Rzymianie znaleźli się w twierdzy. Ciekawe jest też miejsce, w którym znaleziono owe inskrypcje, czyli południowa część miasta. Gdyby Rzymianie stacjonowali obok IX świątyni, to rezydowaliby w gęsto zamieszkałej dzielnicy, która nie była specjalnie przygotowana do stacjonowania tam oddziałów wojskowych. Mogłoby to odzwierciedlać tymczasowy charakter rzymskiej obecności wojskowej w mieście¹⁸.

W dniu wystawienia inskrypcji, 5 czerwca 235 r., cesarstwem rzymskim władał Maksymin Trak. Prawdopodobnie objął on władzę 2–3 miesiące wcześniej po zamordowaniu swojego poprzednika Aleksandra Sewera¹⁹. Trudno się spodziewać, aby omawiana inskrypcja powstała tuż

Chr., Gutenberg 2009, s. 30). Jest to jednak mało prawdopodobne, a znalezienie w wielkim temenosie rzymskiego hełmu nakazuje tę hipotezę odrzucić.

¹⁵ Stąd postuluje się, że Cohors IX Maurorum mogła stacjonować w Hatrze już w 235 r. (D. Oates, J. Oates, *Ain Sinu: A Roman Frontier Post in Northern Iraq*, „Iraq” 1959, 21, s. 220–221). Jest to prawdopodobny domysł, ale nie jest wprost uzasadniony źródłowo.

¹⁶ F. Millar, *Latin in the Epigraphy of the Roman Near East*, w: idem, *Rome, the Greek World, and the East*, vol. 3, *The Greek World, the Jews, and the East*, Chapel Hill 2006, s. 226–227.

¹⁷ F. Millar, *The Roman Near East, 31 B.C.–A.D. 337*, Harvard 1993, s. 150. Część badaczy nie próbuje jednoznacznie odpowiedzieć, kiedy rzymski garnizon trafił do Hatry. Patrz: M. Sommer, *Palmyra*, s. 141.

¹⁸ R. Palermo, *On the Edge*, s. 102.

¹⁹ Nie jest oczywiste, kiedy dokładnie zamordowano Aleksandra Sewera. Dokumenty na papirusach pokazują, że jeszcze 29 kwietnia uznawano w Egipcie rządy tego cesarza (D.W. Rathbone, *The Dates of the Recognition in Egypt of the Emperors from Caracalla to Diocletianus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1986, 62, s. 108–109). Wzmiankując Maksymina Traka papirus P. Oxy VI 912 należy datować na 30 VIII 235 r., a nie 25 II 235 r., jak długotrwale sądzono (M. Peachin, *P. Oxy. VI 912 and the Accession of Maximinus Thrax*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1985, 59, s. 75–78). W tym miejscu trzeba

po przybyciu jej wystawcy do miasta. Można więc założyć, że rzymski oddział trafił do Hatry za panowania Aleksandra Sewera. To jednak stanowi kolejny problem, nie jest oczywiste, od kiedy mogli tam stacjonować Rzymianie.

Mało jest prawdopodobne, aby żołnierze przybyli do Hatry tuż przed powstaniem inskrypcji, w końcu panowania Aleksandra Sewera²⁰. Według Herodiana Rzymianie byli przekonani po porażce imperatora z Persami, że będzie panował pokój, ze względu na perskie kłopoty z ponownym zgromadzeniem wojsk, oraz z ich aprowizacją²¹. Do tego do cesarza doszły wiadomości o przekroczeniu Renu i Dunaju przez Germanów²². Aleksandrowi Sewerowi i jego otoczeniu wydawało się też, że zagrożenie ze strony Germanów jest większe, niż ze strony Persów, gdyż mieszkali oni na wschodzie, oddzieleni od Italii rzymskim orientem i szerokim morzem, a tymczasem Germanowie byli niemal sąsiadami Italii²³. Aleksander Sewer co prawda kazał wzmocnić obwarowania twierdzy i obsadzić je załogą²⁴, ale część sił zabrał ze sobą nad Dunaj. Sprowadził on między innymi łuczników ze wschodu, w tym z Osroene, oraz Partów,

---

pamiętać, że wiadomości z Rzymu docierały do Egiptu ze sporym opóźnieniem. Wieści dochodziły do Aleksandrii w ciągu 20–25 dni, a do Oksyrynchos 30 dni (D. W. Rathbone, *op. cit.*, s. 102). Najważniejszym źródłem, pozwalającym na datowanie wstąpienia Maksymina Traka na tron jest inskrypcja znaleziona w 1824 r. w Rzymie, która wspominała o włączeniu cesarza do kolegium *sodales Antoniniani* w dniu 25 III 235 r. (Corpus Inscriptionum Latinarum [dalej: CIL] VI 2001. Patrz: M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235–284*, Amsterdam 1990, s. 26). Najbardziej istotny dla mnie jest fakt, że o ile cesarzem podczas wystawienia interesującej mnie inskrypcji był Maksymin Trak, to informacje o jego intronizacji pojawiły się na wschodzie mniej więcej w tym samym czasie, kiedy ten napis powstał.

²⁰ Według Davida Oates i Joan Oates sojusz mógł być zawarty po kampanii perskiej Aleksandra Sewera, która była pokazem siły (D. Oates, J. Oates, *op. cit.*, s. 220). Ta kampania była jednak pokazem rzymskiej słabości, niedoceny przeciwnika i mimo sprzyjających okoliczności zakończyła się porażką. Co prawda w 233 r. Rzymianie naprawiali drogę z Singary do Khabur (D. Oates, *Studies*, s. 74; J. McHugh, *op. cit.*, s. 207–208), ale w końcu takie prace remontowe prowadzono sukcesywnie na drogach i należy ostrożnie formułować hipotezy na tej podstawie. Najwięcej świadectw naprawy dróg jest w III w. z rzymskiej Afryki, co nie przekłada się na prowadzenie działań militarnych. Według G. Fishera i R. Palermo garnizon rzymski stacjonował w mieście po 235 r. (R. Palermo, *On the Edge*, s. 72; G. Fisher, *Rome, Persia, and Arabia, Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, London–New York 2020, s. 72).

²¹ Herod. 6.7.1.

²² Herod. 6.7.2.

²³ Herod. 6.7.4.

²⁴ Herod. 6.7.5.

k którzy zbiegli przed Sassanidami, albo byli najemnikami²⁵. Rozważania Herodiana są jedynie przypuszczeniami, historyk nie miał wiedzy o dyskusjach prowadzonych przez przedstawicieli rzymskiej elity. Za to znał on przebieg wydarzeń i na tej podstawie interpretował rzymską strategię na wschodzie. Tak więc o ile Aleksander Sewer wzmacniał obronność wschodu przed wyruszeniem nad Dunaj, to jest oczywiste, że jego działania miały charakter defensywny i trudno, aby w takiej sytuacji zawarł sojusz z Hatrą, który ze swej natury był wyzwaniem wobec Persji.

Sam przebieg wojny rzymsko-perskiej za Aleksandra Sewera nie pozwala jednoznacznie wyrokować, czy wtedy już istniał sojusz rzymsko-hatryjski²⁶. Przede wszystkim dlatego, że rzymska armia, która zgodnie z cesarskim planem powinna podążać wzdłuż Tygrysu, nie przekroczyła granic państwa rzymskiego. Za to wiemy, że podczas wojny Armenia uchodziła za państwo zaprzyjaźnione z *Imperium Romanum*²⁷. Można więc założyć, że zawarcie przyjaznych relacji pomiędzy cesarstwem a Hatrą, nastąpiło w tym samym czasie co z Armenią. Ewentualny sojusz musiał więc zostać zawarty wcześniej, niż miała miejsce kampania Aleksandra Sewera. Najprawdopodobniej doszło do tego po nieudanym oblężeniu

---

²⁵ Herod. 6.7.8.

²⁶ Wojna Aleksandra Sewera z Persją patrz: G. Kerler, *Die Aussenpolitik in der Historia Augusta*, Bonn 1970, s. 124–132; R.L. Cleve, *Severus Alexander and the Severan Women*, Ann Arbor 1982, s. 286–299; A.B. Ertel, *The Life of Severus Alexander*, Vancouver 1986, s. 84–94; D.S. Potter, *Alexander Severus and Ardashir*, „Mesopotamia” 1987, 12, s. 147–157; G. Winter, *Die sāsānidisch-römischen Friedensverträge des 3. Jahrhunderts – ein Beitrag zum Verständnis der außenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Großmächten*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1988, s. 45–68; D.S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire*, Oxford 1990, s. 21–23; D. Frendo, *Cassius Dio and Herodian on the First Sasanian Offensive against the Eastern Provinces of the Roman Empire (229–232)*, „Bulletin of the Asia Institute” 2002, 16, s. 25–36; P.M. Edwell, *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London–New York 2008, s. 149–167; C. Bertrand-Dagenbach, *Le triomphe de Sévère Alexandre*, „Ktēma” 2013, 38, s. 341–346; R. Wójcikowski, *Kawaleria perska w okresie wczesnosasanidzkim. Aspekty społeczne i militarne*, t. 1, Oświęcim 2014, s. 187–192; R. Suski, *Wyprawa Aleksandra Sewera przeciwko Persom w świetle późnorzymskiej i bizantyjskiej historiografii*, w: *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2015, s. 195–212; K. Królczyk, *Expediitio Persica i triumf cesarza Sewera Aleksandra nad Persami (231–233 r.)*, w: *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków 2015, s. 137–156; I. Syvånne, K. Maksymiuk, *op. cit.*, s. 69–73; J. McHugh, *op. cit.*, s. 188–218; L. de Blois, *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD*, London–New York 2019, s. 54–55; T. Sińczak, *Wojny Cesarstwa rzymskiego z Iranem Sasanidów w latach 226–363*, Oświęcim 2019, s. 26–36.

²⁷ Herod. 6.5.1.

miasta przez Ardaszira I, które prawdopodobnie miało miejsce w 229 r.²⁸ Następnie Ardaszir I poniósł klęskę w Armenii²⁹. Potem król królów miał wysłać list do cesarza³⁰ oraz najechać Mezopotamię³¹. Ani Kasjusz Dion, ani Herodian nie wiążą najazdu Ardaszira I na państwo rzymskie z konfliktem wokół Hatry. W tym jednak miejscu trzeba pamiętać, że o losach miasta nie wiemy zbyt dużo z prac autorów z terenów cesarstwa. Do tego nie dysponujemy samym dziełem Kasjusza Diona, a jedynie bardzo skróconym wypisem z niego poczynionym przez Ksyfilinosa.

W końcu panowania Aleksandra Sewera i za rządów Maksymina Traka uwaga władców koncentrowała się na sytuacji nad Dunajem³². Za to Ardaszir I rozpoczął przygotowania do rozprawienia się z Hatrą. Prawdopodobnie w 238 r. rozpoczął on oblężenie miasta, które trwało 2 lub 4 lata³³. Już w XIX w. znaleziono mur zewnętrzny, równoległy do obwarowań Hatry, który był pozostałością po oblężeniu twierdzy.

---

²⁸ Cas. 80.3.2. Patrz: M. Sartre, *The Middle East under Rome*, Cambridge 2005, s. 510; M. Sommer, *Hatra between*, s. 38; L. Dirven, *Religious Frontier in the Syrian Mesopotamian Frontier*, w: *Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*, red. O. Hekster, T. Kaizer, Leiden 2011, s. 158 (about 225); R. Palermo, *On the Edge*, s. 43–44.

²⁹ Cas. 80.3.3.

³⁰ Cas. 80.4.1; Herod. 6.2.2.

³¹ Herod. 6.2.5.

³² O wyprawach Maksymina Traka przeciw Germanom patrz: X. Lorient, *Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: De l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)*, w: ANRW, II, 2, Berlin–New York 1975, s. 674–676; P.N. Pearson, *Maximinus Thrax. From common soldier to emperor of Rome*, Barnsley 2016, s. 85–108.

³³ Tabari (s. 828) przytaczał za Ibn al-Kalbim, że oblężenie trwało 4 lata lub za al-A`sha Maymun b. Qays 2 lata. Według Tabariego twierdza została zdobyta przez Szapura I. *Codex Manichaicus Coloniensis* wiąże je jednak z końcem panowania Ardaszira I. Patrz: S.R. Hauser: *On the significance of the final siege of Hatra*, w: *Hatra*, s. 121. Nie należy pochopnie odrzucać informacji pochodzących z Ibn al-Kalbiego. O jego wiarygodności patrz: E. Shavarebi, *Sasanians, Arsacids, Aramaeans: Ibn al-Kalbī's Account of Ardashīr's Western Campaign*, w: *Proceedings of the Eighth European Conference of Iranian Studies Held on 14–19 September 2015 at the State Hermitage Museum and Institute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Sciences, in St Petersburg*, Vol. I, *Studies on Pre-Islamic Iran and on Historical Linguistics*, red. P.B. Lurje, Sankt Petersburg 2019, s. 363–378. U Tabariego opowieść o upadku Hatry jest mocno melodramatyczna i wygląda dosyć baśniowo. Miasto miało upaść w efekcie zdrady córki króla Al-Nadirah. Została ona następnie żoną Szapura I, ale jej zdrada została ukarana i została stracona przez małżonka. Zapewne księżniczka jest fikcyjna i można w niej odnaleźć podobieństwo do postaci z mitologii greckiej: Scylli córki Nisosa, czy Nanis córki Krezusa. Patrz: H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 818; G. Fisher, *op. cit.*, s. 72. O sassanidzkiej sztuce oblężniczej patrz: K. Farrokh, G. Karamian, K. Maksymiuk, *A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units*, Siedlce–Tehran 2018, s. 68–70.

Na początku XXI w. odkryto olbrzymi obóz na wschód od ruin miasta. Wzniesiono 24 km fortyfikacji wokół niego³⁴. Szacuje się, że obóz mógł pomieścić nawet 50 tys. oblegających³⁵. Pozostawała jednak kwestia, kto wznosił te fortyfikacje. Można wykluczyć Trajana i Septymiusza Sewera, gdyż nie mieli oni dość czasu, aby wznieść tak imponujące obwarowania³⁶. Wszystko więc wskazuje na Persów. Miasto zostało zdobyte przez Sasanidów pomiędzy kwietniem 240 a kwietniem 241 r.³⁷ W tym czasie doszło do starć między Rzymianami a Persami. Ich chronologia nie jest do końca oczywista. Według Synkellosa i Zonarasa Persowie zdobyli za panowania Maksymina Traka Carrhae i Nisibis³⁸. Z taką datacją zgadzałyby się też zawarta w *Historia Augusta* informacja o przygotowaniach do rozpoczęcia wojny z Persami poczynionych przez Pupiena³⁹. Z Afryki znana jest inskrypcja pochodząca z 237 r., na której w tytulaturze Maksymina

³⁴ S.R. Hauser, *On the significance*, s. 122–124; S.R. Hauser, D.J. Tucker, *The final onslaught: the sasanian siege of Hatra*, „Zeitschrift für Orient-Archäologie” 2009, 2, s. 106–139.

³⁵ S.R. Hauser, *On the significance*, s. 129. Liczba oblegających jest mało prawdopodobna jak na warunki klimatyczne i potencjalne kłopoty z zaopatrzeniem.

³⁶ *Ibidem*, s. 124–126.

³⁷ H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 827. Data zdobycia Hatry budziła pewne wątpliwości (W. Ensslin, *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I*, Munich 1949, s. 6). Część badaczy wskazywała na 242–243 r. – czyli na wspólne rządy Ardaszira I i Szapura I (tak: A. Takizadeh, *The early Sasanians, some chronological points which Possibly Call for Revision*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1943, 11, s. 13). W świetle kodeksu kolońskiego ta hipoteza jest nie do utrzymania. Nie jest oczywiste, czy obszar był zamieszkały po upadku miasta. Ostatnie inskrypcje z Hatry datowane są na 237/8 r. Patrz: S.R. Hauser, *Hatra*, s. 500, 505. Według Ammianusa Marcellinusa w czasie wyprawy Juliana Hatra była opustoszała. Stąd najczęściej uważa się, że osadnictwo znikło wraz ze zdobyciem przez Persów. Niekiedy się polemizuje się z tym poglądem. Być może teren wokół miasta opustoszał w IV w., ale taki pogląd należy odrzucić. Patrz: S.R. Hauser, *Hatra*, s. 514–515.

³⁸ Syncellus, *Ecloga Chronographica*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum Et Romanorum Teubneriana (Ancient Greek Edition), red. A.A. Mosshammer, Leipzig 1984 [dalej: Sync.] s. 443; Zon. 12.18. Herodian w mowie przypisanej Maksyminowi Trakowi sugeruje, że Persowie wcześniej najeżdżali Mezopotamię, a na początku 238 r. zachowują spokój ciesząc się z tego co mają (Herod. 7.8.4). Herodian nie wspominał utraty Carrhae i Nisibis za Maksymina Traka, ale jego świadectwo nie jest bezdyskusyjne. Tak ów autor nie wspominał pierwszej wyprawy partyjskiej Septymiusza Sewera w 195 roku, a w swoim opisie (drugiej) wyprawy przeciw Partom łączył wydarzenia z lat 195 i 197–198 (patrz: K. Królczyk, *Propagatio Imperii. Cesarstwo Rzymskie a świat zewnętrzny w okresie rządów Septymiusza Sewera (193–211)*, Oświęcim 2016, s. 34.

³⁹ *Historia Augusta*, wyd. E. Hohl, Leipzig 1971 (Bibliotheca Teubneriana), tłum. z franc. A. Chastagnol, *Histoire Auguste. Les empereurs romains des II e et III e siècles*, Paris 1994, Max. Balb. 13. 5.

Traka pojawił się *cognomen ex virtute Parthicus Maximus*⁴⁰. Tytuł nie został oficjalnie przyjęty, ale może on świadczyć o toczącym się konflikcie na wschodzie. Inskrypcja pochodząca z Dura Europos z domu Nebuchelusa sugeruje, że Persowie próbowali zawładnąć miastem 13 dnia miesiąca Xandikos, 550 r. ery Seleucydów, czyli 20 kwietnia 239 r.⁴¹ Niezależnie, czy do starć rzymsko-perskich doszło w 237 czy 239 r., to miały one miejsce mniej więcej w tym samym czasie, kiedy Persowie oblegali Hatrę⁴².

Co więcej, z panowania Gordiana III znamy dwie kolejne inskrypcje łacińskie z Hatry. Obie zostały ufundowane przez Petroniusa Quintianusa, który był trybunem militum w Legio I Parthica, oraz prefektem w cohors IX Gordiana. Tego ekwite znamy tylko z tych dwóch inskrypcji⁴³. Obie znaleziono w wyżej już wspomnianej antecella świątyni IX. Z pierwszej z nich dowiadujemy się, że pochodził on prawdopodobnie z Nikomedii albo Numidii, oraz ufundował posąg Herkulesa⁴⁴. Według

⁴⁰ CIL XIII 8863. Patrz: D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2017, s. 177.

⁴¹ Supplementum Epigraphicum Graecum, 7 (1934) 743b. Por. Herod. 6.6.6.

⁴² Część badaczy sugerowała, że do wojny rzymsko-perskiej w Mezopotamii doszło już po upadku Hatry, a nie przed jej kapitulacją. Przede wszystkim dlatego, że upadek Carrhae i Nisibis bez zdobycia Singary i Rhesainy byłby dziwny. Tymczasem źródła o tym milczą (S.R. Hauser, *On the significance*, s. 137–138). Ta hipoteza jest ciekawa, ale należy ją odrzucić. Inskrypcja z Dury potwierdza, że do walk doszło, zanim miasto zostało zdobyte. Nasze źródła dotyczące ówczesnych walk są bardzo lakoniczne. Nie można wykluczyć, że Persowie zdobyli więcej twierdz, niż wymieniają to autorzy bizantyjscy (P.N. Pearson, *op. cit.*, s. 140). Niektórzy badacze sugerowali także, że Gordian III przybył do Antiochii w 239 r., na co wskazuje reskrypt z 1 kwietnia tego roku (X. Lorient, *Itinera Gordiani, Augusti, I: Un voyage de Gordien III a Antioche en 239 apres J.-C.*, „Bulletin de la Société Française de Numismatique” 1971, 26, s. 18–21; X. Lorient, *Les premières années*, s. 760; M. Michaux, *L'arrivée de Gordian III a Antioche: 238 ou 239?*. „Cahiers numismatiques, revue trimestrielle” 2015, 52, s. 9–17; R. Bland, *An Imperial Visit to Antioch in AD 239. The Numismatic Evidence*, w: *Rome et Les Provinces: Monnayage Et Histoire: Mélanges Offerts À Michel Amandry*, red. L. Bricault, A. Burnett, V. Drost, A. Suspène, Bordeaux 2017, s. 351–366; I. Syvånne, *Gordian III and Philip the Arab: The Roman Empire at a Crossroads*, Barnsley 2021, s. 117). Krytykę tej tezy znajdzie czytelnik w artykule H. Brandta (H. Brandt, *Ein numismatischer Mythos: Ein Ostfeldzug Gordians III. 239/240 n. Chr.*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 2020, 213, s. 301–304).

⁴³ H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 826.

⁴⁴ L'Année épigraphique [dalej: AE] 1958. 240: „Erculi Sanct(o) pro salute domini nostri Auf[usti] Q.] Petronius Qu[in]tianus, dom(o) [Nico]midia, trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I P(arthicae), trib(unus) coh(ortis) IX Gordiana, genio coh(ortis)”. Nie jest oczywiste, skąd pochodził trybun. Wydawca inskrypcji uznał, że podano w niej rodzime miasto oficera. S. Mazzarino sądził, że w tym miejscu należy czytać nazwę krainy [Nu]midia

drugiej wystawił on posąg Słońca niezwycięzonego⁴⁵. W przypadkach obu bóstw mamy do czynienia z *interpretatio graeca*. Sol Invictus tożsamy jest z Szamaszem, a Hercules z Nergalem⁴⁶.

Petronius Quintianus służył w cohors IX Maurorum Gordiana i Legio I Parthica. Ten ostatni był jednym z trzech legionów utworzonych przez Septymiusza Sewera. Dwa z nich stacjonowały w Mezopotamii (Legio I Parthica, Legio III Parthica), a trzeci w Italii (Legio II Parthica)⁴⁷. W III–IV wieku bazą dla I Legio Parthica była Singara⁴⁸. Często uważa się, że legion został przeniesiony z Singary do Hatry. Nie sądzę, aby hipoteza była prawdopodobna. Gdyby cały legion został przetransferowany do Hatry, to mógłby zostać unicestwiony w czasie zdobycia miasta. Niestety nasza wiedza o legionie jest nikła i poza tymi dwoma inskrypcjami nic o nim nie wiadomo pomiędzy panowaniem Septymiusza Sewera, a czasami, w których żył Ammianus Marcellinus. Jeszcze mniej wiadomo o Cohors IX Maurorum, która znana jest jedynie z tych dwóch inskrypcji⁴⁹. Prawdopodobnie była to pierwotnie jednostka wojskowa rekrutowana

---

(S. Mazzarino, *op. cit.*, s. 59–60). Zgadza się z nim W. Eck (*Geschichtsschreibung und epigraphische Quellen bei Santo Mazzarino*, „History of Classical Scholarship” 2021, 21, s. 184).

⁴⁵ AE 1958. 239. „Deo Soli Invicto Q. Petr(onius) Quintianus trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I Part(hicae), trib(unus) coh(ortis) IX Maur(orum) Gordianae, votum religioni loci posuit”.

⁴⁶ H.J.V. Drijvers, *op. cit.*, s. 826; K. Jakubiak, *The Last*, s. 472. Herkules a Nergal patrz: W. Al-Salihi, *Hercules-Nergal at Hatra*, „Iraq” 1971, 33, s. 113–115; W. Al-Salihi, *Hercules-Nergal at Hatra (II)*, „Iraq” 1973, 35, s. 65–69; B. Aggoula, *Inscriptions et graffites araméens d’Assour*, Napoli 1985, s. 9–10; M. Gawlikowski, *Héraclès au désert. Autel dédié à Héraclès-Nergal*, w: *Agathos daimon. Mythes et cultes. Études en l’honneur de Lilly Kahil*, red. P. Linant de Bellefonds, Athens–Paris 2000, s. 155–159; T. Kaizer, *The „Heracles figure” at Hatra and Palmyra: problems of interpretation*, „Iraq” 2000, 62, s. 219–232.

⁴⁷ Cas. 55.24.4.

⁴⁸ A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1972, s. 220; D. Kennedy, *The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period*, „Antichthon” 1987, 21, s. 61; K. Maksymiuk, *Some remarks on political relations between Sassanian Persia and Rome during the Principate*, „Eos” 2004, 91, s. 132; R. Palermo, *On the Edge*, s. 109.

⁴⁹ K. Juntunen, *The Origin of Cohors IX Maurorum and the Severan Frontier of Mesopotamia*, w: *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse (Bulgaria), September 2012*, red. L. Vagalinski, N. Sharankov, Sofia 2015, s. 419. Według niektórych badaczy papiirus P.Euphr. 9 sugeruje, że przynajmniej przez pewien czas legion stacjonował w Nisibis (R. Palermo, *Nisibis, capital of the province of Mesopotamia: Some historical and archaeological perspectives*, „Journal of Roman Archaeology” 2014, 27, s. 461–462). Występujący w dokumencie żołnierz mógł odejść ze służby i następnie osiedlić się w Nisibis (J. Teixidor, D. Feissel, J. Gasco, *Documents d’archives romains inédits du Moyen Euphrate (IIIe siècle après J-C)*, „Journal des savants” 1997, 1, s. 3–57).

w Mauretanii⁵⁰. Nie jest oczywiste, gdzie stacjonowała ta kohorta⁵¹. Wskazuje się, że w Mezopotamii istniała miejscowość nazywająca się *Castra Maurorum*, która została oddana Persom w efekcie pokoju zawartego przez Jowiana⁵². Być może była to baza owej kohorty, nie jest to jednak do końca oczywiste.

Interpretacja tych tekstów budzi jednak wątpliwości. Często postrzegana jest jako dowód na stacjonowanie kohorty w Hatrze⁵³. Szuka się też innych powodów, dla których rzymski oficer miałby przybyć do twierdzy. W końcu była ona ośrodkiem religijnym, potencjalnie właśnie to mogło sprowadzić tam rzymskiego oficera. Jest to jednak mało prawdopodobne. Jeżeli miasto było obleżone przez 2 lata, to Petronius Quintianus ufundował posągi, podczas trwania walk. To jasno wskazuje, że garnizon rzymski musiał znajdować się w obleganym mieście. Za taką hipotezę może świadczyć fakt, że na terenie niedostępnego dla obcych wielkiego *temenosu* w Hatrze odnaleziono część rzymskiego hełmu. Prawdopodobnie wielki *temenos* był ostatnią linią obrony mieszkańców miasta. Można więc sugerować, że rzymscy żołnierze do końca bronili się w nim⁵⁴. Przy tej okazji zwróćmy uwagę, że znamy jeszcze inne ewentualne świadectwa pozostawiania rzymskich sił tak daleko na wschód. Jednym z nich był relief opatrzony inskrypcją znaleziony w 1943 r. w okolicach Mosulu, który niestety zaginął. Nie można nic konkretnego powiedzieć o tym zabytku, ale mógł on powstać w III w.⁵⁵

W tym jednak miejscu trzeba wspomnieć o kolejnym problemie. Petronius Quintianus pochwalił się piastowaniem dwóch ekwickich funkcji wojskowych. W rzymskiej armii nie łączono ze sobą dwóch stanowisk oficerskich naraz. Ekwici początkowo pełnili funkcję prefekta kohorty, a następnie trybuna wojskowego (*tribunus militum legionis angusticlavius*),

⁵⁰ K. Juntunen, *op. cit.*, s. 422–423.

⁵¹ R. Palermo, *On the Edge*, s. 102.

⁵² *Ibidem*, s. 102.

⁵³ A. Maricq, *op. cit.*, s. 290–291. Jeżeli Cohors IX Maurorum (lub jedna z kohort Legio I Parthica) stacjonowała w Hatrze, to prawdopodobnie jej baza znajdowała się w okolicach świątyni IX, na terenie południowej dzielnicy. W innych częściach miasta nie odnajdujemy śladów rzymskiej obecności. W Hatrze prawdopodobnie pewne dzielnice były zarezerwowane dla określonych grup ludności. Niestety nie można powiedzieć, gdzie konkretnie stacjonowali Rzymianie, ponieważ praktycznie nie odnaleziono artefaktów, które można z nimi kojarzyć. Trzeba jednak pamiętać, że nie prowadzono żadnych systematycznych prac terenowych na obszarze mieszkalnym w pobliżu świątyni IX (K. Jakubiak, *The Last*, s. 471–472). Z oczywistych względów obecnie nie będzie to już możliwe.

⁵⁴ K. Jakubiak, *The Last*, s. 474.

⁵⁵ Patrz: D. L. Kennedy, *A lost Latin inscription from the banks of the Tigris*, „*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*” 1988, 71, s. 101–103.

aby potem awansować na *Praefectus alae*. Te trzy stopnie oficerskie stanowiły ekwicky, wojskowy *cursus honorum* (tres militiae). Czasami uważa się, że Petronius Quintianus pełnił je obydwoma w tym samym czasie, lub też jako trybun dowodził kohortą⁵⁶. Być może cohors IX Maurorum została przyłączona do Legio I Parthica⁵⁷. Petronius Quintianus mógł być na tyle dumny ze swojej kariery, że wspominał nie tylko funkcję, którą aktualnie sprawował, ale też poprzednią⁵⁸. W tej sytuacji cohors IX Maurorum nie musiała stacjonować w Hatrze, ani nawet w Mezopotamii, a rzymską załogę w twierdzy stanowiła jedna z kohort Legio I Parthica. Być może Petronius Quintianus najpierw sprawował godność tribunus militum, a dopiero potem prefekta kohorty⁵⁹. Takie przypadki zdarzały się bardzo rzadko. W tym miejscu trudno jest jednak jednoznacznie wyrokować, którą z tych hipotez należy przyjąć.

Niezależnie jaką funkcję sprawował Petronius Quintianus, to widać jest związek między oblężeniem Hatry, a rzymsko-perskimi starciami w końcu lat trzydziestych III wieku. Ardaszir I zaatakował Rzymian, gdyż byli sojusznikami jego przeciwników, a ich garnizon stacjonował w mieście. Wojna z Rzymianami była dla niego środkiem do poskromienia Hatry, a nie celem samym w sobie. Upadek Nisibis i Carrhae nie doprowadził do ofensywy głównych sił perskich na Syrię. Ardaszir I po pobiciu rzymskich sił mógł skupić się na zniszczeniu opornego miasta. Dopiero upadek Hatry i strata części Mezopotamii spowodowały rzymską reakcję i doprowadziły do wojny na pełną skalę, których kulminacją była nieudana wyprawa Gordiana III na Mezopotamię⁶⁰.

W tym miejscu można zadać pytanie, dlaczego rzymska reakcja na próby zniszczenia sojusznika była tak słaba. Czynników było kilka. Po pierwsze wspomniana przez Herodiana zmiana rzymskiej strategii, która stawiała na pierwszym miejscu obronę granicy nad Dunajem. Do tej zmiany doszło w końcu panowania Aleksandra Sewera. Jego następca Maksymin Trak nie interesował się sytuacją na wschodzie, a przynajmniej

---

⁵⁶ D. Oates, *Studies*, s. 75; M. Gawlikowski, *A Fortress in Mesopotamia – Hatra*, w: *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium Held at the Jagiellonian University, Krakow in September 1992*, red. E. Dąbrowa, Kraków 1994, s. 47; R. Palermo, *Settlement patterns and road network in Upper Mesopotamia during the Roman period*, w: *Zeugma VI. La Syrie romaine. Permanences et transferts culturels*, red. C. Abadie-Reynal, J.-B. Yon, Lyon 2005, s. 128–129; R. Palermo, *On the Edge*, s. 102.

⁵⁷ P.M. Edwell, *Between*, s. 254.

⁵⁸ Dr K. Kłodziński zwrócił uwagę, że na inskrypcji nie ma zwrotu, który sugerowałby piastowanie dwóch godności w tym samym czasie.

⁵⁹ S. Mazzarino, *op. cit.*, s. 64–65.

⁶⁰ M.L. Chaumont, *A propos de la chute de Hatra et du couronnement de Shapur Ier*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1979, 27, s. 223.

nic o tym nie wiemy⁶¹. Jego uzurpacja była wywołana niezadowoleniem ze sposobu prowadzenia kampanii przeciw Alamanom przez Aleksandra Sewera i próbą kupienia pokoju z tymi Germanami. Nowy cesarz był rzecznikiem konfrontacji z Alamanami. Maksymin Trak toczył wojny przeciw nim, a następnie przeciw Karpom, zawarł pokój z Gotami, oraz został obalony podczas wojny domowej w 238 r. Sprawy wschodnie zostały pozostawione same sobie. Co prawda sugeruje się, że Maksymin Trak przygotowywał kampanię przeciw Persom⁶², ale *Historia Augusta* ewidentnie wskazuje na plany cesarza dotyczące wojny z Sarmatami⁶³.

Po drugie można odnieść wrażenie, że Rzymianie zlekceważyli przeciwnika. Kasjusz Dion pogardliwie wypowiadał się o królu królów, według niego nie był on wartościowym człowiekiem. Senator i historyk widział problem w samowoli rzymskich żołnierzy, którzy nie chcieli bronić państwa, lub nawet woleli przyłączyć się do wroga⁶⁴. Według Herodiana Aleksander Sewer uważał, że Persowie potrzebują czasu, aby ponownie zgromadzić wojsko. Persom miało brakować organizacji, byli bardziej tłumem niż wojskiem. Do tego borykali się z problemami aprowizacyjnymi, a żołnierze z niechęcią opuszczali swoje rodziny oraz ojczyznę⁶⁵. Tymczasem operacja oblężenia Hatry pokazuje nam kompletnie inną sytuację. Nie tylko armia króla królów wzniosła imponujące obwarowania wokół oblężonego miasta, ale wielkość perskiego obozu sugeruje zgromadzenie bardzo dużych sił. Archeologiczne pozostałości oblężenia Hatry ukazują zdolności planowania i logistyki na dużą skalę⁶⁶. Było to olbrzymim sukcesem organizacyjnym, gdyż Hatra znajdowała się na niegościnnym terenie suchego stepu, na którym nie ma wody, drewna ani paszy⁶⁷. Ammianus Marcellinus wręcz nazwał ją miastem pośrodku pustyni⁶⁸. W efekcie Rzymianie zapewne nie docenili skali przygotowań perskich i zostali zaskoczeni. Lokalne siły rzymskie w Mezopotamii były zbyt nieliczne, aby móc skutecznie przeciwstawić się wrogowi.

Po trzecie prawdopodobnie Rzymianie zlekceważyli strategiczne położenie miasta. Co prawda znajdujący się w otoczeniu Aleksandra Sewera Kasjusz Dion twierdził, że Ardaszir I próbował wykorzystać Hatrę jako punkt wyjścia do ataku na rzymską Mezopotamię⁶⁹, ale równocześnie

⁶¹ A. Maricq, *op. cit.*, s. 294.

⁶² P.M. Edwell, *Between*, s. 168.

⁶³ P.N. Pearson, *op. cit.*, s. 141.

⁶⁴ Cas. 80.4.1.

⁶⁵ Herod. 6.7.1.

⁶⁶ S.R. Hauser, *On the significance*, s. 129.

⁶⁷ Cas. 68.31.1.

⁶⁸ Amm. 25.8.5.

⁶⁹ Cas. 80.3.2.

pisał o twierdzy jako o małej i biednej⁷⁰. Zwróćmy też uwagę, że żaden zachowany autor piszący o historii III wieku z rzymskiej i bizantyjskiej perspektywy nie wspominał o upadku twierdzy. Oczywiście nie zachowały się dzieła Filostratos, wszelkie znane fragmenty z Deksippos a i późniejszego Piotra Patrycjusza nie dotyczą wojen prowadzonych na wschodzie w czasach Maksymina Traka i Gordiana III, ale o zniszczeniu Hatry próżno szukać informacji u Zosimos, Kedrenosa, Synkellosa, czy Zonarasa. Nie było to zresztą jedynie wydarzenie wyparte z rzymskiej pamięci historycznej. Podobnie źródła rzymskie i bizantyjskie milczały o klęsce, którą poniosła rzymska armia w starciu z Szapurem I w bitwie pod Barballis. A przecież była to jedna z największych rzymskich klęsk poniesionych w III w. Wszystko, co o tym starciu wiemy, zawdzięczamy inskrypcji w Ka'ba-ye Zartosht dedykowanej królowi królów wykutej w Naqsh-e Rostam (ŠKZ). Za zlekceważeniem przez Rzymian Persów przemawia też sposób budowy konstrukcji obozu Persów koło Hatry. Plan obozu wskazuje, że oblegający byli przygotowani na walkę z niewielkimi siłami, czyli z przeciwnikiem prowadzącym partyzanckie metody walki. Odpowiadał on na zagrożenia ze strony lokalnych koczowniczych jeźdźców, a nie regularnej rzymskiej armii⁷¹.

Kombinacja tych czynników sprawiła, że Rzymianie przyjęli dosyć pasywną politykę względem agresji Ardaszira I w drugiej połowie lat trzydziestych III w. Nie można powiedzieć, że kompletnie zignorowali problemy na wschodzie i beczynnie przyglądali się zdobyczom króla królów. W końcu, prowadząc wojnę z Hatrą Ardaszir I najechał także rzymską Mezopotamię. Środki powzięte przez Rzymian były jednak niewystarczające dla utrzymania niezależności ich nowych sojuszników. Cesarstwo przedłożyło ratowanie sytuacji nad Dunajem nad możliwość trwałego osłabienia wschodniego sąsiada. Oczywiście w tym miejscu nie oceniam, czy pasywność rzymskiej polityki na wschodzie i skoncentrowanie się na wydarzeniach nad Dunajem były dobre. Pobici przez Maksymina Traka Alamanowie przez kilkanaście lat nie stanowili problemu. Po zawarciu układu z Gotami ci zaciągali się do rzymskiej armii. Walczyli też na wschodzie za czasów Gordiana III. Dopiero wypowiedzenie subsydiów przez Filipa Araba doprowadziło do ponownego konfliktu z nimi. Niemniej konsekwencją strategicznego wyboru dokonanego przez Rzymian w latach trzydziestych III w. było zawładnięcie przez Sassanidów całością dziedzictwa po Arsakidach. W efekcie zepchnęło to cesarstwo do defensywy w latach pięćdziesiątych III w. Rzymianie z jednej strony weszli w konflikt z Sassanidami, a z drugiej traktowali sytuację

⁷⁰ Cas. 68.31.1.

⁷¹ S.R. Hauser, *On the significance*, s. 129.

w Mezopotamii jako drugorzędną. To zemściło się na nich podczas trzech wojen Szapura I z Rzymem.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

AE – L'Année épigraphique, Paris 1888–.

Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*, wyd. V. Gardthausen, Stuttgart 1967 (Bibliotheca Teubneriana); J.C. Rolfe, London 1935–1940 (Loeb); J. Fontaine, Paris 1968–1999 (Les Belles Lettres).

Cassius Dio, *Historia Romana*, w: *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum romanarum quae supersunt*, wyd. U.P. Boissevain, Berlin 1895–1901.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863–.

Herodian, *Historia post Marcum Aurelium*, w: *Herodianus: Regnum post Marcum*, wyd. C.M. Lucarini, München–Leipzig 2005.

Historia Augusta, ed. E. Hohl, Leipzig 1971 (Bibliotheca Teubneriana), z tłum. franc. A. Chastagnol, *Histoire Auguste. Les empereurs romains des II e et III e siècles*, Paris 1994.

SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum, 1923–.

SynceLLus, *Ecloga Chronographica*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum Et Romanorum Teubneriana (Ancient Greek Edition), red. A.A. Mosshammer, Leipzig 1984.

Zonaras, *Epitome*, w: *Ioannis Zonaræ Annales*, wyd. M. Pinder, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1844.

Studies (Opracowania)

Aggoula B., *Inscriptions et graffites araméens d'Assour*, Napoli 1985.

Aggoula B., *Inventaire des inscriptions hatréennes*, Paris 1991.

Al-Salihi W., *Hercules-Nergal at Hatra*, „Iraq” 1971, 33.

Al-Salihi W., *Hercules-Nergal at Hatra (II)*, „Iraq” 1973, 35.

Altaweel M., Hauser S.R., *Travelling via Hatra: Trade routes in the eastern Jazira according to evidence from ancient sources and modern satellite imagery*, „Baghdader Mitteilungen” 2004, 35.

Bennett J., *Trajan. Optimus princeps. Życie i czasy*, tłum. M.N. Faszczka, M. Baranowski, Oświęcim 2017.

Bertrand-Dagenbach C., *Le triomphe de Sévere Alexandre*, „Ktema” 2013, 38.

Birley A.R., *Septimius Severus. The African Emperor*, London–New York 1999.

Bland R., *An Imperial Visit to Antioch in AD 239. The Numismatic Evidence*, w: *Rome et Les Provinces: Monnayage Et Histoire: Mélanges Offerts À Michel Amandry*, red. L. Bricault, A. Burnett, V. Drost, A. Suspène, Bordeaux 2017.

de Blois L., *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD*, London–New York 2019.

Brandt H., *Ein numismatischer Mythos: Ein Ostfeldzug Gordians III. 239/240 n. Chr.*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 2020, 213.

Byra M., *Wojna partyjska Trajana (114–117 r. n.e.). Punkt zwrotny w dziejach ekspansjonizmu rzymskiego*, Oświęcim 2019.

Campbell D.B., *What Happened at Hatra? The Problem of the Severan Siege Operations*, w: *The Defence of the Roman and Byzantine East: proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, red. Ph. Freeman, D. Kennedy, Oxford 1986.

- Chaumont M.L., *A propos de la chute de Hatra et du couronnement de Shapur Ier*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1979, 27.
- Cleve R.L., *Severus Alexander and the Severan Women*, Ann Arbor 1982.
- Dirven L., *Religious Frontier in the Syrian Mesopotamian Frontier*, w: *Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*, red. O. Hekster, T. Kaizer, Leiden 2011.
- Drijvers H.J.V., *Hatra, Palmyra und Edessa: Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)/Rise and Decline of the Roman World, Teil II, Band 8, Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Syrien, Palästina, Arabien)*, Berlin–New York 1977.
- Eck W., *Geschichtsschreibung und epigraphische Quellen bei Santo Mazzarino*, „History of Classical Scholarship” 2021, 21.
- Edwell P.M., *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London–New York 2008.
- Edwell P.M., *Rome and Persia at War: Imperial Competition and Contact, 193–363 CE*, London–New York 2021.
- Ensslin W., *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I*, Munich 1949.
- Ertel A.B., *The Life of Severus Alexander*, Vancouver 1986.
- Farrokh K., Karamian G., Maksymiuk K., *A Synopsis of Sasanian Military Organization and Combat Units*, Siedlce–Tehran 2018.
- Fisher G., *Rome, Persia, and Arabia, Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, London–New York 2020.
- Foietta E., *The Complex System of the Fortifications of Hatra: Defence, Chronology and Secondary Functions*, „Aram” 2016, 28.
- Foietta E., *New Considerations and Data regarding the North Border of the Kingdom of Hatra (North Mesopotamia) during the 2nd and 3rd cent. AD.*, „Thiasos” 2020, 9.
- Foietta E., *The kingdom of Hatra during the second and third centuries AD: frontiers, ecological limits, settlements and landmarks*, w: *Imperial Connections. Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period*, vol. 2, *Proceedings of the 5th „Broadening Horizons” Conference (Udine 5–8 June 2017)*, red. K. Gavagnin, R. Palermo, Trieste 2020.
- Frendo D., *Cassius Dio and Herodian on the First Sasanian Offensive against the Eastern Provinces of the Roman Empire (229–232)*, „Bulletin of the Asia Institute” 2002, 16.
- Gawlikowski M., *A Fortress in Mesopotamia – Hatra*, w: *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium Held at the Jagiellonian University, Krakow in September 1992*, red. E. Dąbrowa, Kraków 1994.
- Gawlikowski M., *Fortress Hatra New Evidence on Ramparts and Their History*, „Mesopotamia” 1994, 29.
- Gawlikowski M., *The Last Kings of Edessa*, w: *Symposium Syriacum VII: Uppsala University, Department of Asian and African Languages, 11–14 August 1996*, red. R. Lavenant, Rome 1998.
- Gregoratti L., *Hatra: on the West of the East*, w: *Hatra: Politics, Culture and Religion Between Parthia and Rome*, red. L. Dirven, Stuttgart 2013.
- Gradoni M.K., *The Parthian Campaigns of Septimius Severus: Causes, and Roles in Dynastic Legitimation*, w: *The Roman Empire during the Severan Dynasty. Case Studies in History, Art, Architecture, Economy and Literature*, red. E.C. De Sena, Piscataway 2013.
- Hartmann U., *Die Ziele der Orientpolitik Trajans*, w: *Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*, red. R. Rollinger, Wiesbaden 2010.

- Hartmann U., *Herrscher mit geteilten Loyalitäten. Vasallenherrscher und Klientelkönige zwischen Rom und Parthien*, w: *Amici – socii – clientes? Abhängige Herrschaft im Imperium Romanum*, red. E. Baltrusch, J. Wilker, Berlin 2015.
- Hartmann U., Luther A., *Münzen des hatrenischen Herrn wrwd (Worod)*, w: *Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum*, red. M. Schuol, U. Hartmann, A. Luther, Stuttgart 2002.
- Hauser S.R., *Hatra und das Königreich der Araber*, w: *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des internationalen Colloquiums, Eutin (27.–30. Juni 1996)*, red. J. Wiesehöfer, Stuttgart 1998.
- Hauser S.R., *Ecological Limits and Political Frontiers: the „Kingdom of Arabs“ in the Eastern Jazira in the Arsacid Period*, w: *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East: Papers presented to the XLIV Rencontre Assyriologique Internationale, Venezia, 7–11 July 1997, part II*, red. L. Milano, Padova 2000.
- Hauser S.R., *Arsacids (Parthians)*, w: *The Oxford Handbook of ancient Iran*, red. D.T. Potts, New York–Oxford 2013.
- Hauser S.R., *On the significance of the final siege of Hatra*, w: *Hatra: Politics, Culture and Religion Between Parthia and Rome*, red. L. Dirven, Stuttgart 2013.
- Hauser S.R., Tucker D.J., *The final onslaught: the sasanian siege of Hatra*, „Zeitschrift für Orient-Archäologie“ 2009, 2.
- Isaac B., *Hatra against Rome and Persia: From Success to Destruction*, w: B. Isaac, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World*, Cambridge 2017.
- Jakubiak K., *A note on the inscriptions and architectural decorations from the small temples in Hatra*, w: *Hatra: Politics, Culture and Religion Between Parthia and Rome*, red. L. Dirven, Stuttgart 2013.
- Jakubiak K., *The Last Days of Hatra: The Story Behind the City's Downfall*, w: *Ad Fines Imperii Romani, Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipliniquē dedicata*, red. A. Tomas, Warszawa 2015.
- Jones A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1972.
- de Jong A., *Hatra and the Parthian Commonwealth*, w: *Hatra: Politics, Culture and Religion Between Parthia and Rome*, red. L. Dirven, Stuttgart 2013.
- Juntunen K., *The Origin of Cohors IX Maurorum and the Severan Frontier of Mesopotamia*, w: *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse (Bulgaria), September 2012*, red. L. Vagalinski, N. Sharankov, Sofia 2015.
- Kaizer T., *The „Hercules figure“ at Hatra and Palmyra: problems of interpretation*, „Iraq“ 2000, 62.
- Kennedy D.L., *The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period*, „Antichthon“ 1987, 21.
- Kennedy D.L., *A lost Latin inscription from the banks of the Tigris*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik“ 1988, 71.
- Kerler G., *Die Aussenpolitik in der Historia Augusta*, Bonn 1970.
- Kienast D., Eck W., Heil M., *Römische Kaisertabelle Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2017.
- Kotula T., *Septymiusz Sewerus*, Wrocław 1987.
- Królczyk K., *Expeditio Persica i triumph cesarza Sewera Aleksandra nad Persami (231–233 r.)*, w: *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków 2015.
- Królczyk K., *Propagatio Imperii. Cesarstwo Rzymskie a świat zewnętrzny w okresie rządów Septymiusza Sewera (193–211)*, Oświęcim 2016.
- Lepper F.A., *Wojna partyjska Trajana*, tłum. K. Narloch, Oświęcim 2013.

- Loriot X., *Itinera Gordiani, Augusti, I: Un voyage de Gordien III a Antioche en 239 apres J.-C.*, „Bulletin de la Société Française de Numismatique” 1971, 26.
- Loriot X., *Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: De l'avènement de Maximin Ie Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)*, w: ANRW, II, 2, Berlin–New York 1975.
- Macdonald M.C.A., Corcella A., Daryae T., Fisher G., Gibbs M., Lewin A., Violante D., Whately C., *Arabs and Empire before the Sixth Century*, w: *Arabs and Empires before Islam*, red. G. Fisher, Oxford 2015.
- Maksymiuk K., *Some remarks on political relations between Sassanian Persia and Rome during the Principate*, „Eos” 2004, 91.
- Maksymiuk K., *Geography of Roman-Iranian wars Military operations of Rome and Sasanian Iran*, Siedlce 2015.
- Maksymiuk K., *The capture Ḥaṭrā in light of military and political activities of Ardašīr I*, „Historia i Świat” 2017, 6.
- Marciak M., *Sophene, Gordyene, and Adiabene, Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Leiden–Boston 2017.
- Maricq A., *Classica et Orientalia 2. Les dernières années de Hatra: l'alliance romaine*, „Syria” 1957, 34.
- Maricq A., *Classica et Orientalia 6. La province d'«Assyrie» créé par Trajan. A propos de la guerre parthique de Trajan*, „Syria” 1959, 36.
- Mazzarino S., *La tradizione suite guerre tra Shābuhr I e l'impero romano: «prospettiva» e «deformazione storica»*, „Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1971, 19.
- McHugh J., *Emperor Alexander Severus. Rome's Age of Insurrection AD 222–235*, Barnsley 2017.
- Michaux M., *L'arrivee de Gordian III a Antioche: 238 ou 239?.*, „Cahiers numismatiques, revue trimestrielle” 2015, 52
- Millar F., *The Roman Near East, 31 B.C.–A.D. 337*, Harvard 1993.
- Millar F., *Latin in the Epigraphy of the Roman Near East*, w: F. Millar, *Rome, the Greek World, and the East*, vol. 3, *The Greek World, the Jews, and the East*, Chapel Hill 2006.
- Mosig-Walburg K., *Römer und Perser Vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n. Chr.*, Gutenberg 2009.
- Oates D., *A Note on Three Latin Inscriptions from Hatra*, „Sumer” 1955, 11.
- Oates D., *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, London 1968.
- Oates D., Oates J., *Ain Sinu: A Roman Frontier Post in Northern Iraq*, „Iraq” 1959, 21.
- Olbrycht M. J., *Iran pod panowaniem dynastii Sassanidów (224–651)*, w: *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010.
- Palermo R., *La présence du Prince en Haute-Mésopotamie: de Trajan aux Sévères*, w: *Les voyages des empereurs dans l'Orient Romain*, red. S. Lalanne, A. Hostein, Arles 2012.
- Palermo R., *Nisibis, capital of the province of Mesopotamia: Some historical and archaeological perspectives*, „Journal of Roman Archaeology” 2014, 27.
- Palermo R., *Settlement patterns and road network in Upper Mesopotamia during the Roman period*, w: *Zeugma VI. La Syrie romaine. Permanences et transferts culturels*, red. C. Abadie-Reynal, J.-B. Yon, Lyon 2005.
- Palermo R., *On the Edge of Empires, North Mesopotamia During the Roman Period (2nd–4th c. CE)*, London–New York 2019.
- Peachin M., *P. Oxy. VI 912 and the Accession of Maximinus Thrax*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1985, 59.
- Peachin M., *Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235–284*, Amsterdam 1990.
- Pearson P.N., *Maximinus Thrax. From common soldier to emperor of Rome*, Barnsley 2016.
- Potter D.S., *Alexander Severus and Ardashir*, „Mesopotamia” 1987, 12.

- Potter D.S., *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire*, Oxford 1990.
- Rathbone D.W., *The Dates of the Recognition in Egypt of the Emperors from Caracalla to Diocletianus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1986, 62.
- Sage M., *Septimius Severus and the Roman Army*, Barnsley 2020.
- Shavarebi E., *Sasanians, Arsacids, Aramaeans: Ibn al-Kalbī’s Account of Ardashīr’s Western Campaign*, w: *Proceedings of the Eighth European Conference of Iranian Studies Held on 14–19 September 2015 at the State Hermitage Museum and Institute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Sciences, in St Petersburg*, vol. 1, *Studies on Pre-Islamic Iran and on Historical Linguistics*, red. P.B. Lurje, Saint Petersburg 2019.
- Sińczak T., *Wojny Cesarstwa rzymskiego z Iranem Sasanidów w latach 226–363*, Oświęcim 2019.
- Sommer M., *Hatra. Geschichte und Kultur euner Karawanenstadt im römisch-parthischen Mesopotamien*, Mainz am Rhein 2003.
- Sommer M., *Palmyra and Hatra: „Civic” and „Tribal”: Institutions at the Near Eastern Steppe Frontier*, w: *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, red. E.S. Gruen, Stuttgart 2005.
- Sommer M., *Hatra between Rome and Iran*, w: *Hatra: Politics, Culture and Religion Between Parthia and Rome*, red. L. Dirven, Stuttgart 2013.
- Sommer M., *Palmyra. A History*, London–New York 2018.
- Suski R., *Wyprawa Aleksandra Sewera przeciwko Persom w świetle późnorzymskiej i bizantyjskiej historiografii*, w: *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*, red. H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2015.
- Syvänne I., *Gordian III and Philip the Arab: The Roman Empire at a Crossroads*, Barnsley 2021.
- Syvänne I., Maksymiuk K., *The Military History of the Third Century Iran*, Siedlce 2018.
- Takizadeh A., *The early Sasanians, some chronological points which Possibly Call for Revision*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1943, 11.
- Teixidor J., Feissel D., Gascou J., *Documents d’archives romains inédits du Moyen Euphrate (IIIe siècle après J-C)*, „Journal des savants” 1997, 1.
- Winter G., *Die sāsānidisch-römischen Friedensverträge des 3. Jahrhunderts – ein Beitrag zum Verständnis der außenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Großmächten*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1988.
- Wójcikowski R., *Kawaleria perska w okresie wczesnosasanidzkim. Aspekty społeczne i militarne*, t. 1, Oświęcim 2014.

NOTA O AUTORZE

Robert Suski – dr hab., profesor Uniwersytetu w Białymstoku, historyk starożytności, autor książek *Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania Aureliana* (Kraków 2008); *Jowisz, Jahwe, Jezus. Religie w „Historia Augusta”* (Warszawa 2014); *Galeriusz. Wódz, cesarz i prześladowca* (Kraków 2016).

ABOUT THE AUTHOR

Robert Suski – Professor of the University of Białystok, historian of antiquity, author: *Consolidation of the Roman Empire during the reign of Aurelian* (Kraków 2008); *Jupiter, Yahweh, Jesus. Religions in the „History of Augusta”* (Warsaw 2014); *Galerius. Commander, Emperor and Persecutor* (Kraków 2016).

